

Стручни и научни радови

Стари и породично збрињавање и нега*А. Милић¹

Убрзано старење становништва Србије има демографске, економске, политичке и социјалне последице за српско друштво које је тек почело да се опоравља од тешких ратних и дезинтегративних шокова. У анкетираном истраживању акценат је стављен на утицај процеса демографског старења на промену у дистрибуцији породица и домаћинства према саставу, као и на однос према старим у том амбијенту.

Резултати истраживања указали су на једну фундаменталну и неочекивану чињеницу да је преко две трећине породица, односно домаћинства у Србији на један или други начин пасивно или активно у функцији збрињавања старих људи. Другим речима, преко две трећине породица свакодневно је ангажовано у збрињавању старих особа, кроз дневни контакт, различите облике подршке и помоћи и провођења слободног времена. Наравно нису сви чланови породица подједнако ангажовани у свом домену, већ је то и даље првенствено, али готово и искључиво женско задужење.

Напокон, резултати овог истраживања су показали да по свим посматраним елементима односа и неге које стари људи добијају у породицама у којима живе или са којима су тесно родбински повезани постоји висок степен зависности од социјалног статуса чланова и материјалног положаја домаћинства. Што су ови елементи виши, то и стари могу рачунати са бољим условима и односом према њиховим потребама од стране најближих укућана, сродника и других актера у неформалној мрежи. И обрнуто, што

су сиромашнији, то је извесније да ће бити усамљенији, напуштени и сиромашни. На овај начин, а у ситуацији великог осиромашења становништва у Србији, не само да се у старости препетуирају социјалне неједнакости које су појединце пратиле у њиховом животу, него се оне са долажењем појединаца у старо доба упадљиво креирају, тако да све веће групе старих особа допадају у сиромаштво са старешћу.

Поставља се, наравно, питање како друштвена заједница може да ублажи или сасвим отклони ове неповољне социјалне тенденције повезане са демографским старењем популације?

Увод

Становништво Србије спада међу најстарије становништво на свету. Србија се налази на десетом месту у свету (према показатељу медијалне старости), после Јапана, који заузима прво место, и неколико европских земаља, укључујући и две балканске земље: Бугарску и Грчку. Према пројекцијама демографа, тај положај Србија ће задржати у 2051. години, само што ће се попети за једну степеницу више – на девето место (Г. Панев, 2002).

У целини, већина европских популација показује већ дуго тенденцију старења становништва, претходна чињеница у вези са становништвом Србије не би требало да делује алармантно. Али под једним условом, да се Србија по свим осталим социјалним, економским и политичким параметрима на-

* Сапштено на VII Националном геронтолошком конгресу, Врњачка Бања, мај 2006.

¹ Проф. др. Анђелка Милић, професор Универзитета у Београду, emeritus.

лази бар приближно на нивоу осталих европских друштава. Међутим, то није случај, те зато за Србију и њено друштво висока старост представља вишеструко ризичан фактор.

1. Српско друштво се налази у критичној фази глобалне трансформације када су јој изузетно потребни витални, креативни и енергетски покретачи како би превазишла деценијску кризу и разарања. Веома је тешко остварити такав креативни и енергетски пробој у ситуацији убрзаног старења популације, будући да та ситуација објективно налаже сасвим специфична ангажовања и издатке који се косе са реформским захтевима, поготову у економској сфери (кресање државног буџета, смањивање издатака за социјалне намене, поштравање тржишне утакмице итд).

2. За разлику од осталих европских земаља, које се, као што смо констатовали, већ дуже време суочавају са ситуацијом старења становништва, у Србији се ритам старења становништва у последњим деценијама изузетно убрзава. Србија је „успела“ за мање од пола века да достигне и престижне развијене европске земље: у периоду од 1950. до 2000. године удео старих лица (65 година) у Србији је учетворостручен (тако да сада износи скоро 1 000 000), док је у истом периоду број старих у Европи увећан само за 137 одсто, тј. само за једну трећину у односу на почетни период (Демографски преглед, 2002).

Овако брзи рас старих особа у Србији јесте последица двоструког деловања на старост: са врха старосне пирамиде, због увећавања удела старих, али и са дна пирамиде, због изузетног смањивања младих, тј. недовољног наталитета и фертилитета за обнављање становништва.

Брзо старење становништва производи на глобалном друштвеном плану промене у битним друштвеним особинама и понашању, а да при том друштвена свест није у стању да препозна те промене, суочи се са њима и предузме адекватна прилагођавања. Отуда настаје генерацијски раскорак, који нарочи-

то у последњој деценији постаје видљив на политичком плану (радикализам младих и конзерватизам старих).

3. Битна особеност старења становништва у Србији јесте његов депривирани друштвено-економски положај. За разлику од осталих европских, па чак и балканских земаља, које бележе исти феномен, старење становништва је праћено драстичним осиромашењем друштва.

Када је о Србији реч, због деценијског заостајања у процесима транзиције, улажење у старост неминовно носи не само друштвену маргинализацију већ и драстично опадање економског и животног стандарда старог човека, а што је у директној супротности са потребама у старости, која тражи далеко виши квалитет живота да би била подношљива и појединцима и друштвеној заједници.

Иако смо већ дуже времена „старо“ друштво, у Србији се није стало на пут потцењивачком односу према старости створеног у доба експанзивне индустријализације и соцреалистичке идеологије младости. Што је прогресивнији темпо старења становништва, то напредује погоршање друштвеног положаја старих, што се најбоље показује кроз изузетно повећање самоубистава у популацији старих људи, будући да је огромно друштвено осиромашење највише и најдубље погодило стару популацију, одузимајући јој сваку нормалнију животну перспективу. Истраживања животног стандарда становништва показују скоро двоструко већу угроженост сиромаштвом старих људи од младих, тј. 14,8 одсто према 9,7 одсто (Данас, 8-9. 5. 2004.). При том је, да ствар буде још гора, статистичка граница сиромаштва постављена изузетно ниско (4.489 динара просечни износ прихода по члану домаћинства), па се поставља питање како такви појединци и домаћинства уопште преживљавају!?

Изнете специфичности кретања и положаја старих у Србији отварају питање ефикасног постављања и решавања проблема старења становништва уопште, а са друге стране, конкретног положаја старих људи у српском друштву у савремености.

Очито је да се демографски процес може зауставити тек у дугорочној перспективи (мада и то под садашњим претпоставкама изгледа крајње утопистичка могућност), али се зато ургентно мора мењати однос према старости и старењу у друштвеној заједници, како због хуманих разлога побољшања положаја старих људи, тако и због потребе да се значајни ресурси којима још увек располажу стари људи искористе за друштвену трансформацију.

Чињеница је, такође, да су до сада сва институционална решења, којих је, узгред буди речено, било веома мало, за побољшање положаја старих људи заказала, осим пензионог система који је омогућио „бар одржавање минималног стандарда старих људи“ током последње катастрофалне деценије (Данас, , 8-9. 5. 2000, стр. 16). На другој страни, све убрзанији ритам старења становништва у раздобљу које следи, а у ситуацији готово потпуно уништене привреде, економског система који улази у најделикатнију фазу транзиције, упозоравају да ова једина институционална „сламка“ за коју се држи опстанак популације може бити „сломљена“. Тек са погледом на такву извесност у будућности отвара се у пуној драматичности питање како, чиме и по коју цену обезбедити минимални стандард старим људима, како им обезбедити минималну бригу, негу и збрињавање, када се има у виду да старање о потребама старих изискује не само велика финансијска улагања, већ и веома велико и искрено емоционално посвећивање и улагање од стране читаве друштвене заједнице.

И напослетку само још једно упозорење: да би се проблеми старих у Србији у садашњим околностима бар минимално побољшао, неопходна су велика материјална и људска улагања и значајан социјални капитал, а при том за стварно напредовање Србије неопходна су можда још већа улагања и посвећивање са циљем преокретања негативних репродукционих трендова, тј. повећавања natalитета и фертилитета. Чини се да засад недостају и средства и енергије за оба, али се по-

ставља питање ко може да одлучи коме ће се дати приоритет: младима или старима?

Остављајући ово деликатно питање политичарима на процену и деловање, ми ћемо се у овом раду надаље бавити старима, тако што ћемо њихову ситуацију, садашњу као и будућу, покушати да сагледамо из њима најнепосреднијег и најважнијег животног контекста – породичног живота и оквира домаћинства. Ово стога што у нашем контексту готово незнатан број старих људи живи изван овог примарног животног оквира (само 9000 лица и то углавном непокретних старих људи смештено је у домове IBID).

Полазећи од тог друштвеног и животног оквира старих људи, желимо да испитамо следеће:

Прво, како се убрзани процес старења становништва одражава на састав и облик породица и домаћинстава у Србији, тј. да ли утиче на неке битне демографске и социоекономске особине породице и домаћинства у Србији, посебно оних које дефинишемо као „старачка домаћинства“.

Друго, да испитамо на који начин се у садашњој ситуацији примарно обезбеђују нега и старење о старим људима у Србији и које особе су носиоци те бриге?

Треће, да испитамо неке базичне ставове и стратегије које се односе на старење и на однос према старима у садашњем друштвеном контексту.

Сматрамо да тек након подробнијег испитивања ове врсте могу да се предложе и неке адекватније и ефикасније стратегије, индивидуалне и колективне, које би биле у стању да предупредe још веће ризике које носи одмакао процес старења становништва Србије.

1. Старење и утицај на демографске структуре домаћинства и њихове социјалне особине

Да бисмо што прегледније и јасније представили утицај старења становништва на карактеристике примарне породичне сфере

живота и њено функционисање, израдили смо један вишедимензионалан показатељ, полазећи од следећих претпоставки:

Сама по себи, и без додатних проблема, старост доноси специфичне, у првом реду ограничавајуће ефекте за особе које улазе у то доба, и са друге стране, захтева прилагођавање најближе околине том редукованом потенцијалу старости. Али, веома често, а поготову када су општи друштвени услови лоши, старост доноси додатне проблеме и тешкоће; у првом реду болести, а затим и разне врсте физичких и менталних дефеката које такве особе онеспособљавају за самостални живот.

Имајући у виду све ове последице старења, из нашег узорка издвојили смо породице, односно домаћинства, код којих се срећу појединци са обележјима старости и њених лоших здравствених предиспозиција. Тако само добили следећу дистрибуцију у % (*табела 1*)

Дакле, 61 одсто испитиваних породица и домаћинства „оптерећено“ је старим особама, од којих не мали број има још додатне проблеме у виду болести и осетније неспособности. Како год посматрали ову цифру, она говори о изузетно тешком бремену старости које на „својим плећима“ непосредно носи већина породица и домаћинства у Србији. Да хипотетички претпоставимо да су

све друге функције и одговорности које носи данашња породица у Србији на најбољи начин подржане и олакшане од стране друштвене заједнице (а што ни приближно није случај), већ оволико оптерећење старим особама претпостављало би изузетно велики баласт, како за друштвено заједницу, тако посебно за саме породице и њихово успешно транзицијско прилагођавање.

Дакле, да закључимо, готово две трећине породица и домаћинства налазе се у ситуацији да се мање-више саме носе са свим сложеним проблемима старости и старих људи, који у њима налазе не само примарни већ најчешће једини ослонац.

Да погледамо сада како се стари људи расподељују према типу домаћинства у коме проводе старост (*табела 2*).

Из наведених података можемо да констатујемо да су све врсте домаћинства оптерећене пружањем неге за болесна, стара и неспособна лица. Даље можемо да приметимо да сва домаћинства нису подједнако оптерећена присуством лица којима је потребна нега и пажња и с обзиром на то можемо разликовати две групе домаћинства:

Прву групу чине категорије домаћинства у којима старе особе учествују са преко 60 одсто. То су самачка домаћинства, домаћинство брачног пара без деце, тј. старих

Табела 1.

Тешки акутни и хронични болесници	Стари, 65+	Комбинација старих 65+ болесни или неспособни	Стари, болесни и неспособни изван домаћинства	Без таквих особа
8,2	15,6	28,6	8,8	38,8

Табела 2. Домаћинства према уделу старих особа (+болесних и неспособних)

Ред. број	Врста домаћинства	Проценат старих + болесних, неспособних	Стари, болесни и неспособни изван домаћинства	Укупно ²
1.	Самачко	62,8	8,4	100,0
2.	Брачни пар без деце	65,8	3,9	100,0
3.	Једнородитељско	35,3	87,8	100,0
4.	Нуклеарно домаћинство	13,2	15,6	100,0
5.	Хоризонтално проширено	60,9	3,5	100,0
6.	Вертикално проширено	60,1	4,1	100,0
7.	Вишечлано несродничко	37,4	17,3	100,0

супружника и оба подтипа проширене породице, тј. вишепородичног домаћинства. При том су ова домаћинства у укупној структури домаћинства двотрећински заступљена (65,8), чиме се опет подвлачи чињеница о високој оптерећености домаћинства у Србији старосном компонентом.

Мањи део домаћинства чине категорије домаћинства у којима су стари ређе или сасвим заступљени. У првом реду то су домаћинства нуклеарних породица у којима се присуство старих и болесних особа креће испод 15 одсто, и затим две групе домаћинства у којима се постотак ових лица креће око једне трећине (једнородитељска домаћинства и несродничка). Занимљиво је, међутим, да у све три групе ових домаћинства мање присуство старих и болесних особа у домаћинству прати повећано присуство таквих особа изван домаћинства о којима се старају њихови сродници из дотичних домаћинства. Удео бриге за старе изван властитог домаћинства креће се од осам одсто код једнородитељских породица, 15,6 одсто код нуклеарних породица и чак читавих 17 одсто код вишечланих несродничких домаћинства. Другим речима, и домаћинства која у свом саставу немају старе особе, често морају да воде рачуна о старима изван својих домаћинства.

Можемо, дакле, да закључимо да рапидно старење становништва утиче директно или индиректно на глобалну структуру домаћинства према саставу и величини, а потом и на особине и функционисање готово свих типова домаћинства у Србији. Са једне стране долази до повећања категорије вишепородичног домаћинства, односно проширене породице у којој три, па чак и више генерација заједно живе под истим кровом, а са друге стране, повећање двочланих или самачких домаћинства.

Обнављање и оживљавање проширених породичних скупина је нова појава и радикално ново сазнање када је реч о трансформацији свакодневног живота највећег броја људи у Србији, које се мора посебно и детаљно анализирати. То ћемо оставити за једну

другу прилику, а сада ћемо покушати да утврдимо битна демографска и социопрофесионална обележја свих домаћинства која су директно оптерећена старим особама.

Ако посматрамо величину домаћинства и присутност лица којима је потребна нега, уочавамо интересантну поларизацију. Највише домаћинства са оваквим особама среће се у две крајње групе према величини: код домаћинства са једним или два члана на једној страни и код домаћинства са осам и више чланова на другој страни. Штавише, ова највећа домаћинства говоре у 80 одсто случајева о постојању старих и/или болесних и неспособних чланова у свом оквиру. Ово потврђује претходне налазе према којима су самачка и домаћинства брачног пара без деце заправо старачка домаћинства, а с друге стране вишепородична домаћинства представљају спајање најстарије средње и најмлађе генерације у једном домаћинству.

У односу на социо-професионални састав домаћинства и присуство старих особа такође се показују неке занимљиве повезаности. Далеко најмање су оптерећена старим особама (иако се тај постотак може третирати као прилично висок), домаћинства стручњака, службеника и техничара (око 40 одсто), а највише, и то у веома високом постотку, пензионерска домаћинства, чак 87 одсто. Остала се налазе између ове две групе, с тим што се пензионерским домаћинствима, према уделу ових лица, веома приближавају домаћинства издржаваних особа и пољопривредника. И што представља изузетак, домаћинства крупних предузетника, односно директора. Али у овој професионалној групацији веома је висок удео индиректно присутних старих и болесних особа, у самосталним домаћинствима која су са испитиваним домаћинствима сроднички повезана. Осим њих, о овој индиректној присутности, најчешће извештавају још стручњаци и мали предузетници, односно нижи руководиоци.

Повезаност материјалног положаја домаћинства и присуства старих или болесних и неспособних има веома јасне статистички значајне правилности (*табела 3*).

Табела 3.

	Низак	Нижи-средњи	Средњи	Виши-средњи	Висок	Укупно
Нема.	25,3	35,9	39,8	50,5	52,2	1178
Болесни/стари	42,6	32,4	23,8	16,0	15,9	880
Изван домаћинства	1,5	8,8	10,8	11,5	12,1	273
Остале комбинације	31,6	22,9	25,6	22,0	19,8	749
Укупно	100 392	100 1360	100 772	100 374	100 182	3080

Постоји обрнуто сразмеран однос између материјалног положаја домаћинства и присуства старих и/или болесних особа у домаћинству или изван њега. Наиме, када се ради о старим лицима присутним у домаћинству, може се рећи да што је положај нижи, учесталије је присуство старих, и обратно. Таква лица се срећу у три четвртине домаћинства које обележава низак материјални положај, у односу на половину домаћинства са високим материјалним положајем (иако је и овде постотак висок). С друге стране, домаћинства која имају бољи материјални стандард, много чешће извештавају о збрињавању старих и/или болесних и неспособних особа са којима су у сродству, али која живе у одвојеним домаћинствима, него што је то случај са домаћинствима на нижим лествицама материјалног положаја (12 одсто према 1,5 одсто ових других). Другим речима, богатији слојеви располажу таквим ресурсима да о овим лицима могу да брину изван властитог домаћинства, што није случај са сиромашнијима.

Ако посматрамо везу према образовању члана домаћинства, такође се добија правилност обрнуте сразмерности: што је члан домаћинства ниже образован, то су чешће присутни у домаћинству стари и/или болесни чланови и обрнуто. И такође, што је члан образованији, чешће о таквим лицима брине изван властитог домаћинства.

Најзад, дистрибуцију старих, болесних и неспособних посматрали само и у односу на локацију домаћинства на линији село-град. Добили смо неке интересантне варијације. Пре свега, између села и града готово да

нема разлике у присутности старих и болесних у домаћинствима. Због дужег животног просека, град сада акумулира старије генерације. Комбинација старих и болесних у домаћинствима највише је присутна у градовима у унутрашњости, а мање у селима, док су стари најчешће присутни у домаћинствима на периферији Београда, што је вероватно последица индивидуалног становања у кућама са вишепородичним домаћинствима. Напокон, о старима изван домаћинства најчешће брину домаћинства у Београду.

Уколико хоћемо да сумирамо досадашњу демографску анализу, онда можемо да изнесемо следећи генерални закључак: иако, у целини, већина од 60 одсто домаћинства има посла са старим и/или болесним и неспособним члановима, ипак њихова присутност у домаћинствима није равномерна: много већа густина старих и болесних чланова је у домаћинствима са мањим бројем чланова, са лошијом материјалном ситуацијом, са мање образованим члановима и члановима са нижим степеницама социо-професионалне хијерархије и обрнуто. Домаћинства са већим бројем чланова (не и са највећим), боље образована и на вишем социо-професионалном и економском положају мање су опхрвана збрињавањем старих и болесних чланова или располажу бољим ресурсима да се организују у решавању тог проблема. У сваком случају, ови подаци сугерирају да су услови живота у старости структурално детерминисани, али није искључено да у нашој ситуацији опште пауперизације и распада друштва, старост сама по себи неумитно носи веће сиромаштво и напуштеност, како

од друштва, тако и од породице и сродника. То ћемо покушати да проверимо кроз наредне податке.

2. Брига о старијима – ко, како и колико?

У развијеним друштвима у погледу бриге за старе постоји готово стална клацкалица између државе и њених институција, породице и тржишних монетарних услуга. Ипак, и без обзира на велике разлике које по о том питању постоје између социјалне политике Америке и Шведске на пример, важи једна општа чињеница у свим земљама: ипак је породица та која преузима највећи терет збрињавања и у најдужем периоду. Управо та околност доприноси да се одговорност породице за бригу о старима узима „здро за готово“, као нешто што се подразумева и што је нормално. У складу са тим подразумева се да онај „који пружа услугу (*caregiver*), ту услугу пружа по слободној вољи, бесплатно, или према трошковима које је у стању и хоће да поднесе“ (*M-Hurrrington Meyer, 2000:2*). С друге стране, сва социолошка истраживања упозоравају да у савременим друштвима расте дефицит особа које су у стању и које су спремне да пруже бригу и негу старима, с обзиром на број старих који ту бригу и негу очекују (*A. Hochschild, 1997*). Другим речима, неговатељски капацитети постају и те како важан, али и све оскуднији ресурс у постмодерним условима, због чега ће и друштвена заједница и држава, али и поједици, морати да промене свој однос према њему и да га третирају са више уважавања и већим материјалним надокнадама.

Али, то је будућност! У нашим условима, као што смо евидентирали, породица се још увек сматра и делује ка „природна“ и једина потпора старима људима: више од 60 одсто домаћинстава свакодневно се налази у контакту са старим лицима којима је потребна више-мање посебна нега. Наравно, међу овим лицима нису сви у таквој мери онеспособљени старошћу и болешћу да им та

посебна нега треба свакодневно. Штавише, међу њима се сигурно налази значајан део старих људи који успевају не само да се брину сами о себи, већ и да брину о својим млађим потомцима – обављајући разне послове у домаћинству, а пре свих чувајући своје унуке.

Но, без обзира да ли и колико се стари осећају здраво и чило, без обзира колико су они још увек активни у свом домаћинству или изван њега, према најближим сродницима, старост сама по себи тражи одређену посебну пажњу од стране најближе околине; с једне стране, да се стари људи не би осетили сувишним и изолованим; а с друге стране, и у нашим условима због изузетно редуцираних материјалних и финансијских средстава као потпору њиховој материјалној и физичкој егзистенцији.

У последњем случају свакако да су у најповољнијој ситуацији они стари људи који живе заједно у домаћинствима са својим потомцима и најближим сродницима, јер, ма колико сиромаштво било, они имају осећај да то сиромаштво и несташицу деле са свим осталима. Овај моменат објашњава свакако све присутнији пораст броја проширених домаћинстава у нашој средини у последњој деценији. При томе не треба сумњати да су управо стари људи они који ове заједнице радије прихватају од њихових млађих сродника, који прижељкују своје осамостаљење.

Но, поставља се питање: шта се дешава са већином старих људи који нису обезбеђени на овакав начин и који своје последње године преживљавају или потпуно сами (у самачким домаћинствима), или у брачној старачкој заједници. Да ли су они препуштени ризику и беспомоћности старости, и ако нису, ко, како и колико им помаже и пружа животну подршку.

Од свих испитаника тражено је да одговоре на питање ко се од чланова њиховог домаћинства највише стара о старим, болесним и неспособним сродницима, било да живе заједно са њима, или они живе у одвојеном домаћинствима. У једној трећини испитаници су навели одређену особу која се највише стара

о таквим старим људима, и то су углавном најближи чланови родбине (супружници, деца, браћа и сестре); 12,5 одсто је одговорило да се старају подједнако сви укућани, али исто тако и 11,4 одсто је одговорило да се нико посебно не стара, већ особа сама брине о себи. Само је у осам случајева наведено да је особа смештена у установу.

При том овде треба упозорити на разлику која је добијена у погледу броја особа у домаћинствима која по било ком основу захтевају посебну бригу и пажњу и одговара ко се о њима стара. Наиме, испитаници су у овом случају двоструко више изоставили свој одговор, у односу на претходно дату информацију о постојању старих/болесних у домаћинству. Поред могућности анкетарске грешке, овакав одговор може се протумачити ставом испитаника да присутне старе особе у домаћинству не захтевају неку посебну негу и пажњу, без обзира на њихову објективну старост или здравствено стање. Другим речима, када је реч о пружању бриге и неге старим особама, она у доброј мери зависи од субјективне процене других колико је бриге и неге потребно посветити старим особама, тј. субјективне процене потреба и очекивања старе особе од стране очекиваног даваоца, што је веома варијабилна величина. Отуда овај одговор не даје најпоузданију слику о ангажованости других лица, а пре свега сродника у нези старих особа.

Отуда је изгледало поузданије да се ослоњемо на одговоре самих старих људи. На питање, које је постављено старим испитаницима који живе у старачким домаћинствима,

Табела 4.

1.	Најближа родбина	52,2%
2.	Суседи	15,0%
3.	Најбољи пријатељи	3,6%
4.	Сви подједнако	5,6%
5.	Нико	11,9%
6.	Помоћ очекује само у најтежој ситуацији	11,4%
Укупно		100% (360)

на кога се првенствено ослањају да би задовољили свакодневне потребе, добили смо следећу основну дистрибуцију (*табела 4*).

Као што смо и могли да претпоставимо, нешто мало преко половине старих особа рачуна и добија помоћ од најближе родбине, што је у нашој ситуацији сасвим очекивано, како с обзиром на традиционално још увек високу солидарност, тако и с обзиром на потребу реципрочног коришћења социјалног капитала у поседу сродничке мреже, како од старих тако и млађих генерација. Истакнуту улогу у збрињавању старих показује још једна традиционална ресурсна група, а то су суседи, и то много више него пријатељи. Да ли ово треба приписати традиционализму старијих генерација, које се ослањају на традиционално неговану социјалну мрежу, или је пак реч о објективној чињеници да суседи у свакој ситуацији могу пре пружити помоћ и заменити одсутну родбину бар за „прву прилику“? Напокон, овде треба рачунати и са чињеницом да је у ситуацији поодмакле старости тешко одржавати реципроцитет са пријатељским групама, док су суседи „увек при руци“. У сваком случају, као и у претходном разматрању породичних социјалних мрежа (А. Милић, текст у Зборнику), показује се, за разлику у односу на развијеније и модерније друштвене средине, да у нашој средини постоји далеко већи степен блискости и интензитета у комуникацијама и социјалној размени између суседа, а што се може приписати још увек традиционалном менталитету људи.

Један број старих још увек је у стању да одржава своју социјалну мрежу у „пуном саставу“, не лишавајући се релација ни са једном групом из свог окружења, но дакако да је то незнатан број (5,6 одсто). За разлику од њих, двоструко већи број старих фактички не рачуна ни на кога у својим старим данима и невољама који они носе. То су у правом смислу напуштени стари људи који живе у социјалној изолацији. Како је до тога дошло, покушаћемо касније да одговоримо. И, на крају, постоји још један слој старих особа који рачуна на помоћ других, али ту помоћ

резервише на „најтеже ситуације“, тј. онда када стварно не буду могли ни на који начин да помогну сами себи. У овом случају могли бисмо с пуним правом да говоримо о оном делу старих људи који су у потпуности модернизовали приступ сродничко-пријатељској мрежи односа, тако да сматрају да имају „права“ да се на њу ослоне тек у ситуацији када немају другачијег излаза, тј. сродници и пријатељи представљају „last resort“.

Ако бисмо према наведеним одговорима покушали да оценимо солидарност према старима у нашем друштву, закључили бисмо да је она још релативно висока, нарочито у традиционално обликованим мрежним односима. Ради даље провере, погледаћмо да ли постоје неке занимљиве и значајне варијације које би скретале пажњу на посебан положај и понашање неке групе старих и њиховог окружења.

Врло су занимљиве и правилне варијације у очекивању помоћи у односу према индексу материјалног положаја домаћинства: утврђује се супротан однос између очекивања помоћи од најближе родбине или пријатеља у зависности од материјалног стандарда домаћинства. Што је домаћинство сиромашније, то је више оријентисано према најближој родбини (49,6 одсто према 20 одсто за домаћинства на највишем положају), и супротно: пријатељска помоћ у овим домаћинствима је незнатна (1,8 одсто) у односу на домаћинства на највишем положају, где премаше просек за ову врсту помоћи (13 одсто). Интересантно је да је очекивање суседске помоћи равномерно распоређена, без обзира на ниво материјалног положаја домаћинства, што неоспорно указује на социјалне предности ове мреже у нашем друштвеном и менталитетском склопу.

С друге стране, јасно се потврђује једна врста фаталистичког става и уверења једног дела наше старе популације, које је констатовано и у неким другим истраживањима (А. Милић, 2002; Коматина, 2004), који се претежно јавља код најсиромашнијег дела старе популације која живи сама и која, како на старост у целини, тако и на друштвене ре-

лације, гледа из „судбинске перспективе да за старост нема помоћи“. Насупрот њима, категорија старих на вишим материјалним позицијама склона је да неформалну помоћ од родбине, суседа и пријатеља у доброј мери очекује само у „најтежој“ ситуацији (40 одсто), док такво очекивање готово да изостаје код најсиромашнијих (4,4 одсто).

Врло су занимљиве варијације које добијамо када очекивања у старости посматрамо према образовном профилу испитаника. У овом случају претходни налази се у доброј мери коригују, што показује: прво, да у случају наше социјалне структуре постоји значајна несагласност између елемената социјалног положаја појединца, тј. статусна инконзистенција (Лазиф и др.); и друго, да је у ситуацији општег сиромаштва материјални положај далеко најјачи фактор који опредељује и свест и понашање родбине: без обзира на образовни ниво, највећи број испитаника се претежно ослања на родбину, што практично значи да су наше социјалне мреже у основи традиционално конституисане. Штавише, претходни закључак појачава податак да ослонац на пријатеље веома слабо варира према образовном профилу испитаника. Али овде се показује и једна једина предност ниско образованих, а то значи и најсиромашније категорије старих – они двоструко чешће од најобразованијих рачунају на суседску помоћ, која може бити и најефикаснија.

Занимљиво је да полна припадност у овом случају не производи разлике. То је помало неочекивано. Да ли то значи да у старости престаје дискриминација која жене прати од рођења. Сумњамо, јер смо у претходним анализама показали да су усамљене и сиромашне особе које живе саме најчешће женског пола! Због тога би могли да судимо да су испитаници код одговора на ово питање више имали у виду неке опште принципе и норме функционисања солидарне помоћи и размене него стварно стање. Ако је тако, онда бисмо морали да будемо много песимистичнији када је у питању стварна помоћ коју стари људи добијају од неформалне мреже у целини.

У целини видимо да је улога родбине, тј. укућана, заправо доминантни и готово једини извор бриге и неге за угрожене старе особе, те особе које немају у најближој околини сроднике очито да трпе од запостављања и недовољно бриге. Да би добили што уверљивију слику о бризи која се поклања старима, поставили смо и питање колико времена се троши од стране чланова домаћинства на негу таквих особа. Добијена дистрибуција одговора је веома занимљива, јер открива да су поједине старе особе занемарене и од стране својих најближих укућана, а да не говоримо о другим потенцијалним носиоцима збрињавања (*табела 5*).

Табела 5.

Ограничено дневно време (+/- 3 сата)	12,7%
Неограничено дневно време	44,8%
Повремено месечно, годишње	20,0%
Други чланови задужени	16,3%
Укупно чланови задужени	100% (1002)

Од свих здравствено угрожених старих особа само мање од половине добија неограничену негу од сродника, сви остали морају да се помире са нередовном негом, или њеним потпуним изостанком. С друге стране, очито је да се пружање неге не распоређује равномерно међу свим укућанима, односно генерацијама и сродничким линијама. Постоје особе за које се унапред очекује да преузму сву бригу на себе – то су жене као супруге, мајке, кћерке или сестре. Ако оне из разних оправданих разлога то нису у стању, или пак могу само недовољно, изгледа да ће тешко наћи замену или допуну за овај тежак и ненаграђен посао. То потврђују и одговори које смо добили на питање која се особа најчешће бави старањем о старим особама: испитаници који су наводили одређена лица, најчешће су наводили женска лица. У нашој друштвеној ситуацији, у којој смо констатовали тенденције ретрадиционализације, очито је да је још увек актуелна, од раније присутна, идеологија о родној, тј. женској природи неговатељског рада (*М. Н. Mayer, 200*).

3. *Старосћ и усамљеност*

Из многих разлога старост објективно доводи до редукције социјалних веза и односа. Главни узрок је смањена могућност одржавања реципроцитета у комуникацијама, при чему се реципроцитет најпре губи из генерацијских, пријатељских и колегијалних релација. Но, с друге стране, у старости неки односи и комуникације могу ојачати услед стварања веће привржености између појединаца, било по међугенерациском критеријуму (на пример везе деда и баба са унуцима), или територијалном аспекту (упућеност на суседство).

Интересовало нас је са којим категоријом се стари највише друже у слободном времену, при чему смо очекивали да преко овог питања индиректно меримо изолованост и усамљеност старијих особа. Показује се да се стари највише друже са сродницима (33,6 одсто), више од млађих и средовечних, што само из новог угла потврђује везаност старих за родбински круг. Друга група за дружење, која исто тако достиже готово једну трећину (29,2 одсто) одговора јесу суседи, при чему овде стари готово двоструко претичу млађе и средовечне. Али зато са колегама и пријатељима се мање друже од младих и средовечних и то готово за половину. Напокон, једна трећина изјављује да се дружи без разлике са свим од наведених категорија. На темељу одговора на ово питање не би могло да се суди да су старији усамљенији или изолованији од младих. И стари и млади очито инклинисају одговарајућем окружењу, али не пате од недостатка таквих веза.

На темељу исказа на директно питање да ли се осећају усамљенима, између старосних категорија долази до разлика, али рекли бисмо умерених. Старији нешто мање (46 одсто) од млађих и средовечних изјављују да „нису усамљени“ (60-67 одсто), али зато двоструко више од њих изјављују да се „углавном“ осећају усамљенима (24 одсто). Очито да разлике нису тако велике колико је статусна ситуација старих објективно лоша. С друге стране, могли бисмо да закључимо да

социјалне мреже, а најпре оне оријентисане на дружење у свакодневници, у великој мери врше корекцију често веома лошег, ако не и безнадежног објективног положаја и социјалног статуса старих људи у српском друштву.

Тиме се јасно показује да су социјалне мреже неформалног дружења, комуникације и размене услуга у актуелној ситуацији значајан социјални капитал преживљавања појединаца у суровој свакодневници, али и капитал који већ дуго искоришћавају и друштво и држава, пребацујући готово у целини терет збрињавања старих људи на породицу, сроднике и друге неформалне мреже односа. Као и сваки „капитал“, тако и овај није баш подједнако распоређен. Иако старост подједнако угрожава и богате и сиромашне, богатији, образованији, они са ширим сродничким залеђем, становници градова имају веће шансе да опстану и да се носе са својом старошћу, од оних чији је социјални капитал низак или и не постоји. Њима једино остаје нада у друштвену помоћ, а као што видимо, она готово да не постоји.

Из актуелне перспективе и за појединце и за друштво је веома значајно благовремено припремање за долазак старости и невоља које собом носи. Да ли данашње генерације младих и средовечних, будућих старих, уопште размишљају о својој старости, да ли се за њу припремају и шта уопште очекују од своје будућности у старости? На то питање добили смо веома разуђену лепезу одговора, коју смо покушали да сажмемо у неколико одређених становишта (*табела 6*).

Дакле, можемо да уочимо да две трећине испитаника који су у позицији да треба да

мисле и да брину за своју старост, то актуелно уопште не чини. Највећи део то не ради јер мисли да још има пуно времена за то, а једни пак тврде да немају времена за то – у сваком случају, бојимо се да ће им време проћи а да неће приметити да су зашли у старост.

Једна четвртина испитаника се очито труди да на рационалан начин приступи својој будућности, тако што настоји да чува своје здравље или пак да се материјално обезбеди. И то су свакако најпожељније стратегије у актуелној али и будућој ситуацији. Један мали број испитаника мисли на иновативан начин о својој старости – тако што ће променити свој досадашњи начин живота (променити место боравка, пронаћи хоби или нову врсту радног ангажовања). Ове стратегије нуде највише задовољство и независност појединцима у старости, али очито је да су у нашим условима оне тешко примењиве. Напокон, једна десетина испитаника не преузима ништа за своју старост, али пасивно очекују да ће се други побринути за њих – њихови потомци. Не треба посебно уверавати колико је то погрешна рачуница већ сада. Очито да су то испитаници који су и иначе приврженији традиционалним вредностима.

Показује се да спремност на припремање своје будућности у старости веома значајно зависи од актуелних материјалних ресурса, али на врло специфичан начин. Најпре, за разлику од вредносног кодекса у просперитетним друштвима, који по правилу намеће више бриге и планирања свог живота што је веће богатство са којим појединци, односно породице располажу, овде се та правилност не показује. Напротив, најчешће изјављују да не мисле о старости они чија се домаћинства налазе на највишем месту на индексној скали материјалног положаја домаћинства. И, са друге стране, сиромашни најчешће изјављују да брину, али да не могу да планирају. Дакле, што је више материјалних ресурса, то је већа безбрижност у односу према властитој будућности – очито да се у наше богатије суграђане уселио хедонистички

Табела 6.

Ништа не ради, нити мисли или уопштено	60,9%
Рационалне стратегије	26,9%
Активне стратегије	2,6%
Традиционалне пасивне стратегије	10,5%
Укупно	100% (1002)

етос, што није неко ново запажање. Али је индикативно да се такав етос бележи и у стварима које се тичу најличније судбине.

Генерално, овај хедонистички став потврђују и одговори на следеће алтернативе. Наиме, одговори који указују на рационалне стратегије приступа старости показују дистрибуцију обрнуте U криве – на половима су најређе присутне, а у средини најчешће. Другим речима, најсиромашнији и најбогатији много мање од оних на средњем нивоу полажу наде у рационалне припреме за наступајућу старост (чување здравља и материјалну обезбеђеност). И једни и други, изгледа, сматрају да оба ресурса не зависе од њих, већ су плод судбине, само различите – у једном случају срећне у другом несрећне. Врло је занимљиво да се тек у случају опредељења за активне стратегије појављује разлика између појединаца на најнижим и највишим положајима на скали материјалног положаја домаћинства, тако што ови потоњи упражњавају такве стратегије, док се код оних на најнижим положајима не бележи ни један случај. Напокон, када је реч о пасивном ослоњу на децу, најчешће овакав одговор долази од појединаца из нижег средњег стратума према материјалном положају.

Дистрибуција става према планирању старости у односу на образовни ниво појединца нешто је специфично. Овде се својим одговорима издваја само скупина појединаца са најнижим образовањем од свих осталих, пошто они убедљиво преферирају пасивну, у основи традиционалну варијанту ослоња на децу, и то чак у 62 одсто случаја. Остали, непуна трећина, изјављује да би радо планирала, али нема са чиме (28, 0 одсто), док, на пример, тако одговара само 13 одсто испитаника са факултетском спремом. Наравно да активне стратегије упражњавају готово искључиво појединци са средњим и високим образовањем, јер је управо образовање то које им даје алтернативни поглед на лични положај и могућности у старости. На другој страни, рационалне стратегије бриге за властито здравље и финансијска средства не зависе толико од поседовања неког образова-

ња, колико су ствар здравог разума, за који се претпоставља да је мање-више подједнако распоређен.

Дакле, као и у претходном случају, статистичка инкозистенција, веома актуелна у транзицијским друштвима, чини своје и у овом случају: богати се понашају ирационалније од сиромашних, а образовани и необразовани се не разликују много по томе како мисле о старости, већ колико стварних ресурса имају да то што мисле и планирају и остваре.

Занимљиво је такође да по овом питању готово да уопште нема разлике између испитаника по основу родне припадности. Разлика значајнијег степена јавља се само у једном модалитету: двоструко више жена ослонац у својој старости налази у деци за разлику од мушкараца. Сасвим типично за наше традиционалистичке родне идентитете.

4. Закључак

Убрзано старење становништва Србије јесте појава са многозначајним дејствима, али нас је у првом реду интересовао породични аспект те појаве. Наиме, на какав начин се испољава утицај растуће старости становништва на породичне и домаће структуре у друштву Србије на збрињавању старих људи и однос према њима и старости уопште.

У истраживању смо дошли до изненађујућег и у сваком погледу сигнификантног податка, када је реч о утицају процеса старења становништва на померање у дистрибуцију домаћинства и породица према саставу и облику. Безмало две трећине домаћинстава у Србији (61 одсто) има у свом саставу стару особу или се брине о старој особи изван свог домаћинства. Од тога велики број породица и домаћинстава има посла са веома болесним, старим и неспособним лицима. Ово је сигурно јединствен налаз и свакако узнемиравајући са становишта глобалне процене стања и перспектива породичног живота у Србији.

Наиме, тај податак значи да је већина наших породица оптерећена не само борбом за свакодневно преживљавање, већ да су до „гуше“ притиснуте и додатно исцрпљене

збрињавањем старих особа. На крају, овај податак сведочи о темељној инверзији породичних функција у нас: уместо да су највећим делом окренуте репродукцији и развоју подмлатка, оне у већини представљају последње уточиште члановима на крају своје путање. При том се породица на двојак начин појављује као уточиште старим особама; у највећем делу као самачка или домаћинства старог пара која живе самостално, али често и веома изоловано од својих најближих или других релација, или пак у виду сложених вишепородичних заједница, које окупљају сроднике по генерацијској линији или пак по побочним линијама.

Могли бисмо да утврдимо да постоји снажна повезаност између материјалног статуса домаћинства и присуства старих особа у њему. Што је нижи положај то је већа заступљеност изолованих старачких и самачких домаћинстава старих људи, а уколико положај расте, то је присутнија брига за старе људе изван властитог домаћинства. У целини, међутим, стари људи у нашој ситуацији у највећој мери рачунају на подршку и ослонац од најближе родбине, било да живе сами или заједно са родбином у истом домаћинству. Друга референтна група са којом се рачуна јесу суседи, док све остале врсте неформалне подршке представљају занемарљив део.

Наравно и остваривање подршке и помоћи повезано је са социо-професионалним статусом, односно материјалним статусом домаћинства у коме живе старе особе. Што су те позиције више, остварује се и боља и уреднија подршка и помоћ од неформалне мреже родбине и суседа. Родбинска подршка готово у целости долази са женске стране, при чему, чак у 50 одсто случајева веома старих и болесних особа, она се испољава кроз неограничено временско посвећивање. Можемо да закључимо да жене у нашем друштву не само да се „жртвују“ као мајке и супруге, што је већ ноторна чињеница, већ замењују читав недостајући институционални апарат друштвеног збрињавања старих особа: оне су и неговатељице, партнерке и забављачице, социјалне раднице и медицинске

сестре, терапеуткиње и психијатрице. Породично збрињавање старих особа, као и густина неформалне мреже која окружује старе, смањује њихову потенцијалну гетоизираност и усамљеност, нарочито у друштву у коме је институционална брига о старима у сталном опадању и сужавању.

Искуство блиског свакодневног контакта старих и младих генерација, било да живе под истим кровом или одвојено, има одјека у начину на који данашње младе и средовечне генерације размишљају о својој будућности у старости. Наиме, већина уопште не размишља о том проблему, очекујући ваљда да ће ствар ићи својим „природним током“, тј. да ће и они уточиште наћи у породичном окриљу. Но, такво очекивање је оправдано само ако су породични ресурси довољно трајни и „издржљиви“, како у материјалном, тако и моралном и енергетском смислу. Чињеница је, међутим, да само један мањи део породица задовољава такве услове, док за већину у којој се егзистенцијална „зависност (у старости – прим. А. М.) лоцира у индивидуалној породици, то је само другачија метода за одржавање или чак повећавање социо-економских неједнакости“ у старости (*M. Harrington/Mayer, 2000:3*). Бојимо се да већина појединаца данас, а ни друштвена заједница, не прихватају да на овај начин промишљају будућност старих у Србији.

Литература

1. Arlie Hochschild (1997): *Time Bind*, Viking, N. Y.
2. Славица Коматина (2004): *Старење становништва Београда*, Београд.
3. M. Harrington Mayer (200): *Care Wir, ablr ad Welfare state*, Routledge, London
4. Анђелка Милић (2002): *Старост и активност, Старење и старост – за безбедан и активан живот*, Геронтолошки конгрес Југославије, Уводна саопштења, стр. 111-117.
5. Анђелка Милић (1998): *Стари људи у процесу друштвене транзиције*, Геронтолошки конгрес Југославије, Уводна саопштења.
6. Горан Пенев (2002): *Демографско старење у Србије, Демографски преглед*, бр. 11, Vol III, Београд
7. „Данас“ – *Старење становништва Србије и могући правци политичког одговора*, 8-9 мај 2004.